

С. О. Науменко

аспірантка Інституту педагогіки АПН України

ДЖЕРЕЛА ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ В 1917–1920 РОКАХ

Постановка проблеми. Історико-педагогічний аналіз дає змогу зрозуміти закономірності розвитку педагогічних явищ, виявляти їх чинники і зв'язки. Це допомагає нам оцінювати сучасний стан педагогічного процесу та встановлювати напрями його подальшого реформування.

Головне завдання вчителя географії ХХІ ст. – навчити школярів знаходити потрібну інформацію серед великої кількості географічних джерел. Нині джерелами географічних знань є не лише підручник і навчальні посібники з географії, плани, карти, атласи, географічні фільми, колекції, гербарії тощо, а й мультимедіа та Internet.

Отже, проблема ХХІ ст. полягає в кількості географічного матеріалу. Така ж проблема, але відсутність інформації, була століття тому.

На початку ХХ ст. школярі одержували географічні знання лише в школі. Джерелами цих знань були навчальні плани і програми, підручники, навчальні посібники для учнів, карти, атласи, гербарії, колекції тощо. Причому до 1917 р. всі ці джерела були російськомовними, а з 1917 р. – україномовними. В 1917 р. влада в Україні належала Центральній Раді, яка проголосила головним завданням реформування шкільної освіти – створення національної школи.

Аналіз останніх досліджень. Навчальні плани, програми і підручники першої половини ХХ ст. аналізувалися у працях: а) історико-педагогів – О. В. Сухомлинської і Н. П. Дічек; б) географів – В. П. Корнєєва, О. В. Корнєєва, Л. І. Круглик, І. М. Шоробури та ін.

Цю проблему було висвітлено й у дисертаційних роботах Я. П. Кодлюк (Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України; (1960-2000 рр.), Г. І. Лемко (Зміст початкової освіти в українських школах на західноукраїнських землях; (1919-1939 рр.), І. М. Пінчука (Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової; (1856-1940), О. І. Пометун (Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в ХХ столітті), Г. М. Розлуцької (Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті; (1919-1939 рр.). Дисертаційні дослідження Л. І. Мельничук (Становлення і

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття) та І. М. Шоробури (Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (ХІХ – ХХ століття) присвячені аналізу джерел географічних знань першої половини ХХ ст.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в аналізі джерел географічних знань у початковій школі в Україні в період створення національної системи освіти (1917-1920 рр.).

Основна частина. На початку ХХ ст. в школах України користувалися російськомовними підручниками. В навчальних закладах заборонялося викладання українською мовою.

На українську мову навчання навчальні заклади почали переходити з 1917 р. Цього року влада в Україні перейшла до Центральної Ради, яка проголосила створення національної системи освіти.

Перехід шкіл на навчання рідною мовою школярів тривав до 1919 р. Цьому процесу не завадили зміни урядів в Україні: у 1918 р. до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, а пізніше – Директорія. Закінчився період українізації шкіл у 1919 р., коли до влади прийшли більшовики, які встановили Українську Радянську Соціалістичну Республіку.

Отже, 1917-1919 рр. – це період становлення національної школи на Україні.

Націоналізація шкіл характеризувалася переходом шкіл на українську мову навчання і введенням української мови, літератури, історії та географії України в навчальні плани і програми українських шкіл та шкіл національних меншин.

Українізація шкіл вимагала створення нових навчальних планів і програм та перегляду існуючих підручників. Для реалізації цих завдань при Генеральному секретаріаті освіти було створено предметні комісії.

Географічна комісія працювала у складі голови П. І. Холодного та С. Ф. Русової, П. О. Тутковського, Н. Н. Володкевича, П. Р. Тимошока, К. О. Бражкіна, О. М. Кожухіва, С. С. Вирового [9, арк. 18]. Вона виробила навчальні плани і програми з географії, проаналізувала тогочасні підручники. На жаль, навчальні плани й програми були надруковані лише в 1919 р. Вони не стали джерелом географічних знань через прихід до влади більшовиків, які втілювали в життя «Проект єдиної трудової школи».

На 1918/19 навчальний рік географічна комісія створила тимчасові програми для початкових шкіл. Через те, що в 1917-1919 рр. існувало два

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

типи початкових шкіл (нижчі і вищі), тимчасові програми були видані у двох варіантах: для нижчої і вищої початкової шкіл.

Нижчі початкові школи були I ступенем народної освіти. В них навчалися діти усіх станів і віри від 8 року життя [8, арк. 10-13].

Вищі початкові школи належали до другого підвищеного ступеня освіти. Вони давали учням закінчену початкову освіту.

У вищих початкових школах навчалися діти усіх станів і віри. До 1 класу приймали дітей від 10 до 13 років, які закінчили однокласні початкові школи або склали іспити за курс такої школи.

«Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл» на 1918/19 н.р. передбачали вивчення географії тричі на тиждень в 3 і 4 класах [4, с. 17-18; 12, арк. 40-45].

У 3 класі нижчих початкових шкіл викладався курс краєзнавства.

Цей курс проходили без використання підручника.

Джерелом географічних знань був рідний край учнів, а саме: його ґрунт, води суходолу, рослинний і тваринний світ, корисні копалини, населення і його заняття, торгівля, транспорт, влада.

У 3 класі нижчих початкових шкіл проводилися екскурсії, досліді і спостереження. Так, третьокласники повинні були щоденно спостерігати за опадами, хмарністю, вітром і температурою повітря та кілька разів на рік у різні пори року – за висотою Сонця, за обрієм, точками сходу і заходу, довжиною дня і ночі. Під час спостережень учні користувалися приладами: термометром, флюгером, опадоміром, гномоном тощо.

На екскурсіях школярі часто використовували компас. За допомогою нього вони вчилися визначати напрями об'єктів відносно один одного. Ці знання використовували під час малювання плану шкільного подвір'я, плану свого села чи міста.

На уроках географії в 3 класі учні нижчих початкових шкіл користувалися планами і картами. Після того, як школярі навчилися малювати план своєї місцевості, вчитель знайомив їх з картою їхньої волості. Цю карту учні самостійно детально розглядали, а потім розповідали вчителю, що означає той чи інший умовний знак на карті.

Після карти волості школярам показували карти повіту і губернії. За допомогою їх учні не лише розповідали де розташований той чи інший географічний об'єкт, а й визначали до якої волості, повіту і губернії належить їхнє рідне село чи місто та межі рідної губернії.

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

Отже, джерелами географічних знань у 3 класі нижчих початкових шкіл були плани, карти і географічні прилади. Підручник на уроках географії не використовували.

У 4 класі нижчих початкових шкіл вивчали географію України.

У цьому класі не лише проводили уроки-екскурсії, досліди й спостереження, а й уроки в класі, де широко використовувався підручник.

Підручник для 4 класу нижчих початкових шкіл 1917-1920 рр. повинен був бути україномовним і охоплювати теми: «Столиця України»; «Рельєф і корисні копалини»; «Річки, моря»; «Ґрунт»; «Рослинність»; «Тваринний світ»; «Населення України та його заняття»; «Головні міста на Україні»; «Торгівля»; «Шляхи»; «Влада на Україні» [4, с. 17-18; 12, арк. 40-45]. Тобто, він поширював й поглиблював географічні знання про рідний край третьокласників нижчих початкових шкіл.

Крім підручника, на роках географії в 4 класі широко використовували фізичну і політичну карти України та ілюстративний матеріал. Так, вивчаючи тему «Столиця України» вчитель користувався ілюстраціями Києва і планами Києва в кількох масштабах, планом Києва і його околиці. Часто ілюстративний матеріал учитель використовував для пояснення географічних об'єктів, яких не було в рідному краї.

Отже, джерелами географічних знань у 4 класі нижчих початкових шкіл були: україномовний підручник з географії України, плани, карти, прилади, ілюстрації.

У вищих початкових школах географію вивчали з 1 по 4 класи. У 1 класі тричі на тиждень проходили курси краєзнавства та географії України. Тобто повторювали вивчене у нижчій початковій школі [7, арк. 64; 6, арк. 69]. Два рази на тиждень вивчали Західну і Східну Європу в 2 класі; позаєвропейські країни – в 3 класі; географію України – в 4 класі.

У вищій початковій школі джерелом географічних знань був підручник з географії України. У 2-3 класах підручниками не користувалися, оскільки в 1917-1920 рр. не існувало українських підручників з географії частин світу та країн. Лише після 1920-х рр. було перевидано українською мовою підручники з географії Г. І. Іванова (Початковий курс географії. – Частина друга: Азія, Африка, Америка й Австралія. – К. : Державне видавництво України, 1928; Початковий курс географії. – Частина третя: Європа. – К. : Державне видавництво України, 1929). Користуватися російськими підручниками забороняло Міністерство освіти. Саме тому відсутність українських підручників у 1917-1920 рр. і не

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

дозволяла переходити вищим початковим школам на українську мову викладання.

Отже, джерелами географічних знань у нижчих і вищих початкових школах України були плани, карти, географічні прилади та україномовний підручник з географії України.

Найтиповішими підручниками з географії України, які Генеральний секретаріат освіти дозволяв використовувати у початкових школах, були: «Початкова географія» С. Русової, «Географія для першого ступеня науки» П. Ставничого, «Географія України» В. Кістяківського та «Підручник географії для шкіл однокласових м. Києва» М. Мукала.

Найпопулярнішим серед цього переліку був підручник «Початкова географія» С. Русової [2]. Вперше він був виданий ще у 1911 р., а перевиданий з доповненнями – у 1918 р.

Друге видання «Початкової географії» складалося з розділів: напрямок; далечінь; масштаб, план, карта; земна куля; українська земля; ґрунт землі; склад землі; гори й низини; поверхня й ґрунт України; вода на землі; українські річки, Дніпро; Дністер та інші українські річки; море і океан; українські моря: Чорне й Азовське; повітря і його значення; звідки взялися гори і вулкани; денний і річний оберти землі; місяць і зорі; клімат; рослини і звірі на землі і на Україні; люди на землі; народ та із чого він живе; найголовніші міста на Україні.

Розміщення таким чином розділів, на наш погляд, є позитивним, з одного боку, і негативним, з іншого.

Позитивний бік полягає у тому, що підручник починається з найлегших для першокласника тем. З кожним розділом теми ускладнюються. Так, найскладніша для молодшого школяра інформація про денний і річний оберти Землі, Місяць і зорі подано наприкінці книжки.

Негативний, на нашу думку, є те, що після описів про світ дано огляди по Україні. Наприклад, спочатку описуються моря, океани і річки світу, а потім – українські річки. На наш погляд, треба було розмістити матеріал навпаки: спочатку описувати українські географічні об'єкти, уявлення про які розширювати, розглядаючи світ.

Взагалі «Початкова географія» С. Русової – цікавий і доступний для дітей молодшого шкільного віку підручник. У ньому гарно показано зв'язок географічних елементів. Наприклад, залежність температури повітря від висоти Сонця.

Підхід авторки щодо виділення найвизначніших місць міст є нестандартним. Так, описуючи міста, С. Русова, по-перше, перераховувала університети і музеї, а вже потім – собори.

Підручник містить і добре підібраний апарат організації засвоювання, який представлений:

1) запитаннями і завданнями для учнів репродуктивного (88 питань) і творчого (23) характеру: «Зліпіть з глини острів і всі ці географічні реальності» [2, с. 62]; «Скажіть, в який бік од нашого села лежать місто, а в який – станція?... Визначіть план двора і виміряйте, як далеко стоїть повітка від хати і т.п.» [2, с. 10];

2) порадами для вчителя. Наприклад, «Піти з школярами, взявши компас, на дзвіницю та обдивитися звідти на всі світові сторони, на які маячить село» [2, с. 10]; «Поставте на дворі школи дощомір і хай діти роблять попередні спостереження. Хай зроблять маленькі вітряки, щоб виявити по них, звідки вітер віє» [2, с. 67].

Апарат організації засвоювання в підручнику С. Русової розміщувався після кожного параграфу та, інколи, перед параграфом.

Незважаючи на всі позитивні сторони підручника, на наш погляд, він містить певні недоліки:

1. Деякі географічні уявлення, наприклад, про екліптику, тропіки Рака і Козерога (с. 79) є важкими для розуміння молодшого школяра.

2. З деякими висловами автора – С. Русової ми не можемо погодитися: «Досі ще живуть на світі цілі народи, що мають розум не більший, як у наших малих дітей, живуть вони мов звірі,... їдять сире м'ясо...» [2, с. 96].

3. Параграфи «Гори і низини», «Вода на землі», «Українські річки», «Море і океан», «Рослини і звірі на землі й на Україні» містять велику кількість назв географічних об'єктів. Наприклад, на с. 35 перелічено гори: Кавказ, Карпати, Ельбрус, Казбек, західні Бескиди, Східні Бескиди, Горгани та їхні гори: Попаддя, Черногора, Говерла, Піп-Іван.

4. Підручник бідно ілюстрований. Всього в ньому 56 чорно-білих ілюстрацій та 6 карт.

На 18 ілюстраціях зображені географічні об'єкти математичної географії. Всі інші – це фотографії природи (рослин і тварин – 21 малюнок), населення та його заняття (3), міст (12). Причому на більшості фотографій зображені українська природа і міста. Так, на с. 11 підручника подано фотографію східного берега Чорного моря, на с. 13 –

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К.: ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

план Києва, на с. 45 – Дніпро під Києвом, на с. 100 – село на Полтавщині та ін.

4 з 6 чорно-білих карт – карти України: Київщини (с. 14); України і сусідніх губерній (с. 15); Річкових систем України (с. 44); Півострова Крим (с. 57). Дві карти – це карти світу: Земних півкуль (с. 21), на якій зображені й підписані лише частини світу, океани і деякі моря, та Морських течій (с. 81).

На нашу думку, підручник був би кориснішим для молодшого школяра, якби він містив ще хоча б фізичну карту світу.

Незважаючи на всі наші негативні відгуки про підручник «Початкова географія» С. Русової, він був хорошим джерелом одержання географічних знань для учнів початкових класів 1917-1919 рр.

«Географія для першого ступеня науки» П. Ставничого [3], на відміну від підручника з географії С. Русової, починається з тем про рідний край і Україну (теми: Сторони світу; План і мапа (карта); Моря і суша; Поверхня суші; Море; Гори і низини; Вулкани; Води суходолу; Повітря; Рослини; Тварини; Людина; Поділ України), які розміщені в I розділі підручника.

II розділ присвячений описам земної кулі (теми: Куля земна; Рухи землі; Суша й вода; Води суші; Клімат; Рослинність; Тваринний світ; Людина; Держави й їх столиці; Порти і залізничний шлях; Океани).

Таке розміщення матеріалу, на наш погляд, є цілком логічним, бо в II розділі матеріал I розділу поширюється та поглиблюється.

Взагалі підручник «Географія для першого ступеня науки» П. Ставничого дуже цікавий і пізнавальний для шкільного віку. Так, у темах «Рослини» і «Тварини» автор не лише перераховував назви рослин і тварин, але й давав їх загальний опис. Наприклад, яка шерсть у тварин, яке листя має та чи інша рослина тощо.

У підручнику подаються зв'язки між географічними елементами.

«Географія для першого ступеня науки» П. Ставничого, як і «Початкова географія» С. Русової, на нашу думку, містить певні недоліки. Серед яких:

1) велика кількість назв географічних об'єктів. Так, 2-3 сторінки тем «Суша й вода» і «Держави й їх столиці» II розділу – це переліки назв географічних об'єктів, які ніяк не описуються;

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

2) подання важких і непотрібних для молодшого шкільного віку понять. Наприклад, на 9-ій сторінці підручника розповідається про граніт, гнейс, базальт і про те, що вони утворюються з розтопленої лави;

3) погана мова підручника. На сторінках підручника трапляються російські слова, наприклад, «наглядний», «непригідні», «склон», «плаский» тощо та російські терміни. П. Ставничий весь час плутається між термінами «грунт» і «почва» та вживає «пролив» замість «протока», «залив», а не «затока» та ін. [5];

4) відсутність у підручнику апарату організації засвоювання (запитань і завдань для учнів) та ілюстративного матеріалу (малюнків, ілюстрацій, карт). Хоча в передмові автор називає причини їх відсутності: дорожнечу і технічні перешкоди.

Незважаючи на всі негативні сторони підручника П. Ставничого, він був корисним джерелом одержання географічної інформації для учнів початкових шкіл України 1917-1920 рр. Якби підручник мав декілька малюнків і карт, то він становив би гарну конкуренцію «Початковій географії» С. Русової.

«Географія України» В. Кістяківського та «Підручник географії для шкіл однокласових м. Києва» М. Мукала були не такими популярними, як описані вище підручники з географії С. Русової та П. Ставничого.

Ці два підручника, на наш погляд, мали досить грубі недоліки.

Недоліками підручника «Географія України» В. Кістяківського [9, арк. 25-71, 79-81] є:

1. Підручник написаний російською мовою.

2. Не зрозуміло для якого віку школярів він призначений. Якщо це підручник для молодшого шкільного віку, то навіщо давати поняття «мергелястий суглинок» (§ 8), «моренні наноси» (§ 11). З іншого боку, він не містить визначень понять «вітер», «клімат».

На нашу думку, школяру початкової школи важко зрозуміти вираз: «Низменность Северной Украины покрыта суглинком, супеском и песком. Пески залегают в виде плоской однообразной равнины» (§ 7).

3. Деякі вислови автора, на нашу думку, є: а) незрозумілими. Наприклад, «В Правобережье живет большое население» (§ 29); б) неправильними: «Высота возвышенностей (Украины) мало отличается от высоты низменностей» (§ 5). Також, на наш погляд, В. Кістяківський погано уявляє собі кордони України. Наприклад, р. Кубань він вважає українською річкою (§ 89).

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

4. Природні області України (Правобережжя, Правобережний Лісостеп, Правобережне Полісся, Лівобережжя, Слобожанщина, Степи, Катеринославщина) виділені за різними показниками.

5. Відсутній опис тварин. Автор не дає їх ні в загальному огляді, ні в оглядах природних областей.

6. Нема жодної інформації про населення України та державний устрій.

7. Відсутній апарат організації засвоєння та ілюстративний матеріал: підручник не містить жодної карти і жодного малюнка.

Недоліками «Підручника географії для шкіл однокласових м. Києва» М. Мукала [9, арк. 88-89], на наш погляд, є:

1) навідні питання, які становлять основу всього підручника. Це суттєво збільшує обсяг книжки;

2) детальна інформація про промисловість Росії. Бажано було б конкретніше зупинитися на промисловості України;

3) мала кількість малюнків і карт, особливо в параграфах про Київщину, Україну та Всесвіт.

Позитивні сторони підручників, через які їх і використовували в початкових школах України, полягали в тому, що:

1. Підручник «Географія України» В. Кістяківського (К. : «Співробітник») складався з трьох розділів. У першому розділі подано загальний огляд України: опис її природи (положення, величина, межі, поверхня, чим відрізняються низовини і височини на висоті, ґрунт, річки, клімат, рослинність, ліс, корисні копалини), населення та його господарська діяльність. Другий розділ містив огляд природних областей України: Правобережжя, Правобережний Лісостеп, Правобережне Полісся, Лівобережжя, Слобожанщина, Степи, Катеринославщина, а третій – Чорного та Азовського морів [9, арк. 25-71, 79-81]. Підручник був досить цікавим. У ньому гарно описано зв'язки між географічними елементами.

2. «Підручник географії для шкіл однокласових м. Києва» М. Мукала був призначений для шкіл м. Києва. Тому, після огляду класу й школи, в ньому подано детальний огляд міста Києва з усіма його визначними будівлями, вулицями, церквами [9, арк. 88-89]. Після Києва подано інформацію про Київщину, потім – Україну, після неї – про Росію, а наприкінці – коротку номенклатуру усіх держав Європи та їх головних міст.

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

Отже, «Початкова географія» С. Русової, «Географія для першого ступеня науки» П. Ставничого, «Географія України» В. Кістяківського та «Підручник географії для шкіл однокласових м. Києва» М. Мукала були хорошими і доступними для учнів початкових шкіл України 1917-1920 рр. джерелами географічної інформації.

Крім підручників, на уроках географії в початкових школах користувалися ілюстраціями і картами. Причому вся наочність, яку використовували в 1917-1918 рр. була російською [10, арк. 62]. Тобто, мінерали і гірські породи школярі вчили за колекцією мінералів з Уралу або з Сибіру, рослини – гербаріїв російських рослин, яких в Україні зовсім не росло тощо.

Таке становище з географічним ілюстративним матеріалом відбувалося через те, що в Україні його не виробляли, а купували в Росії.

На засіданнях географічної комісії при Генеральному секретаріату освіти широко обговорювалося питання забезпечення шкіл України ілюстративним матеріалом. На одному з них вона постановила створити і видати: 1) для шкіл кожного повіту: а) колекції промислових і сільськогосподарських продуктів; б) зразки різних ґрунтів і каміння; 2) характерні типові пейзажі природи України, наприклад, річок; 3) малюнки з фізичної географії; 4) етнографічні малюнки населення України і світу; 5) глобус; 6) карту повіту; 7) карту України; 8) карту півкуль [9, арк. 18].

У 1918 р. було видано три шкільні карти України. Їхній аналіз здійснив Д. Зеров, який свій критичний погляд вмістив у журналі «Вільна українська школа» (№ 8/9 за 1918 р.) [1].

На думку Д. Зерова, найкращою для використання у початкових школах України була «Шкільна мапа України» (Бюро «Учена карта» по Пейкеру, Гауслабу, Тілло та ін., під заг. наук. ред. проф. фіз. геогр. П. Тутковського).

На ній за допомогою шкали висот і глибин точно зображено рельєф України та її моря. Також на карті були: а) нанесені Дніпровські пороги і канали, що зв'язують Дніпро з Віслою і Німаном; б) позначені виходи кристалічних порід, згаслі вулкани.

Недоліком карти, який не применшував її користі, було те, що в одному місці над р. Десною було написано «Сейм».

На друге місце Д. Зеров поставив «Оглядову карту українських земель». Вона являла собою, головним чином, етнографічну карту України.

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

На ній досить точно було населено рельєф. Але він був мало помітний через червону фарбу, якою позначено територію, заселену українцями.

Великим недоліком «Оглядової карти...» був її малий розмір (близько 180 верст в англійському фунті), що не дозволяло використовувати її вчителем на уроках.

Взагалі непридатною для використання в школах України Д. Зеров вважав «Фізичну мапу України» (складену за проф. С. Рудницьким топографом Т. Петрівським під заг. ред. проф. Хомика). На його думку, вона могла завдати тільки школи.

«Фізична мапа України» мала дуже багато недоліків, серед яких Д. Зеров називав:

1) позначення рельєфу України лише двома фарбами: світлішою й темнішою. Причому темним кольором було замальовано Полісся і Чернігівщину та нанесено якість візерунки на Карпатах, Кавказі, Яйлах і біля Бердянська, значення яких не пояснювалося;

2) неохайно нанесені річки. На карті не була підписана річка Сула, а довжина Псьола була зменшена вдвічі: він ледве-ледве сягав до Миргорода;

3) не зображені пороги, канали, глибини Чорного і Азовського морів.

Отже, Д. Зеров пропонував використовувати в школах України лише «Шкільну мапу України».

Висновки. В 1917-1920 рр. джерелами географічних знань у школах України були: тимчасові навчальні програми на 1918/19 н.р., українські підручники з географії України, географічні прилади, російськомовна і україномовна наочність.

Усі ці джерела, незважаючи на їх недоліки, містили достатню кількість географічної інформації, доступної для учні молодшого шкільного віку.

Література:

1. Зеров Д. Критика. Шкільні мапи України // Вільна українська школа. – 1918. – № 8/9 (квітень-травень). – С. 274–275.
2. Русова С. Початкова географія. – 2-е вид., перероблене автором. – К. : Вид. т-во «Друкар», 1918. – 118 с.
3. Ставничий П. Географія для першого ступеня науки. – К. : Накладом вид. «Серп і Молот», 1918. – 52 с.
4. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік. – К. : Департамент нижчої освіти, друкарня Київської губерніяльної народньої управи, 1918. – 32 с.

Науменко С. О. Джерела географічних знань у вітчизняній початковій школі в 1917–1920 роках / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: інформаційно-комунікаційні технології у навчально-виховному процесі: [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2008. – С. 118–125.

---

5. Чикаленко Л. Географія для першого ступеня науки автора Ставничого П. // Вільна українська школа. – 1918–19 шк. р. – № 8/9 (березень-квітень). – С. 180–181.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 361, арк. 69.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 64.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 840, арк. 10-13.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2201, оп. 3, спр. 43, арк. 18, 25-71, 79-81, 88-89.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 23, арк. 62.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2582, оп. 1, спр. 43, арк. 25.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2582, оп. 2, спр. 145, арк. 40-45.